

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Mevr. dr. M. Bussemaker
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag

30 juni 2016
Kenmerk: RVC-2016-1077

Betreft: advies Actieagenda voor Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2017-2020

Geachte mevrouw Bussemaker,

De ministeries van OCW en IenM werken aan een nieuwe Actieagenda voor Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp (AARO) voor de periode 2017 – 2020. U heeft de raad verzocht advies uit te brengen over de waarde en betekenis van het thema ‘internationalisering’ voor deze actieagenda.¹ Concreet verzoekt u de raad de volgende vragen te beantwoorden:

1. Welke kansen biedt internationalisering van en voor het Nederlandse ontwerp?
2. Welke profielen van het Nederlands ontwerp zijn van internationale waarde?
3. Wat is de meerwaarde van export en import van kennis en vakmanschap voor het Nederlandse werkveld en de urgente (internationale) maatschappelijke opgaven?
4. Welke instrumenten moeten worden ingezet om kansen te benutten?

De raad licht in dit advies eerst zijn werkwijze toe. Vervolgens worden de vier bovenstaande vragen behandeld. Het advies wordt afgesloten met enkele aanbevelingen.

¹ In de beleidsperiode 2013-2016 zet de actieagenda in op de versterking van ontwerpkracht en -kwaliteit bij regionale en lokale overheden, ontwerpers, marktpartijen en particulieren. De belangrijkste programma's die het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie in dit kader heeft ontwikkeld, richten zich op Zorg en Scholenbouw, Stad en Regio, Stedelijke Transformaties en Innovatieve Vormen van Opdrachtgeverschap.

De raad heeft een commissie samengesteld om dit advies voor te bereiden. Die bestaat uit Tom Avermaete, Arzu Ayikgezmez, Dick van Gameren, Anne Hoogewoning, Jorn Konijn (voorzitter), Mathias Lehner, Ellen Schindler, Gerrit Schilder, Klazien Brummel (projectleider) en Romy Akkerman (stagiaire).² De raad dankt de commissie voor haar werkzaamheden.

De raad heeft het veld geraadpleegd via een online enquête (zie bijlage 2). Hij heeft hiervoor ontwerp bureaus benaderd die werkzaam zijn in binnen- en buitenland op het terrein van architectuur, stedenbouw, landschapsarchitectuur en interieurarchitectuur. Daarnaast is er contact geweest met vertegenwoordigers van het College van Rijksadviseurs, Het Nieuwe Instituut, het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en vertegenwoordigers van diverse culturele instellingen die direct betrokken zijn bij internationaliseringsprogramma's.

Op uw verzoek heeft de raad de infrastructuur van instellingen en opleidingen betrokken bij zijn advisering. De meeste van de door u genoemde culturele instellingen hebben sinds 2013 geen positie meer in de culturele basisinfrastructuur (BIS).³ Deze instellingen worden met behulp van projectsubsidie van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en het ministerie van IenM gefinancierd. Ook heeft de raad bij zijn advisering rekening gehouden met het recent gepubliceerde strategische beleidskader voor het Internationaal Cultuurbeleid 2017-2020.⁴

Omdat de voorbereidingstijd voor dit advies relatief kort was, heeft de raad uw vragen vooralsnog op hoofdlijnen beantwoord. Enkele aspecten vergen nader onderzoek. De raad zal daarop terugkomen bij zijn sectoradvies over de ontwerpende disciplines die naar verwachting in de tweede helft van 2017 zal verschijnen.

Vraag 1: welke kansen biedt internationalisering van en voor het Nederlandse ruimtelijke ontwerp?

Voor ontwerpende disciplines in het ruimtelijke domein is de internationale dimensie van vitaal belang. Dat belang laat zich samenvatten in drie aspecten:⁵

² Voor een korte biografie van de commissieleden: zie bijlage 1

³ In dit verband verwijst de raad naar de brief *Scheefgroei in de kunsten*, november 2015, waarin gepleit wordt voor vertegenwoordiging van de architectuur, vormgeving en e-cultuur in de culturele basisinfrastructuur.

⁴ Beleidskaders ICB 2017-2020

⁵ Naar analogie van de dimensies voor internationaal cultuurbeleid die de raad onderscheidt in zijn gelijknamige advies van maart 2016

1. *Talentontwikkeling en kennisuitwisseling*

De Nederlandse markt is relatief klein. Om zich verder te ontwikkelen en praktijkervaring op te doen, moet ontwerptalent zich oriënteren op een mondiale markt. Uitwisseling, dialoog en samenwerking met internationale bureaus zijn belangrijk voor inspiratie en kennisopbouw. Ook biedt het buitenland kans om te experimenteren met andere thema's en vraagstukken en met andere materialen dan gebruikelijk.

2. *Economisch profijt*

Voor veel bureaus is internationalisering een economische noodzaak.⁶ Sinds de economische crisis en de daaropvolgende overheidsbezuinigingen is het aantal binnenlandse opdrachten sterk afgenomen. Als gevolg daarvan zijn ook de opdrachtenportefeuilles geslonken. Bovendien is de druk op de thuismarkt vergoot doordat buitenlandse bureaus meedingen naar Nederlandse opdrachten. Zonder buitenlandse opdrachten is het opbouwen van een omvangrijk bureau dat prestigieuze projecten kan binnenhalen zeer moeilijk; de Nederlandse markt is daarvoor nu te klein. Nederland biedt weinig kans voor marktverruiming, schaalvergroting en groei. Om dat te bereiken, zijn bureaus aangewezen op een internationaliseringsstrategie en een internationale orderportefeuille.

3. *Branding*

Nederland heeft een rijke bouwtraditie, waarmee het zich internationaal kan onderscheiden en profileren. Voor langlopende overheidsinvesteringen in het ruimtelijke domein worden vaak complexe technische vraagstukken gecombineerd met de opgave om de ruimtelijke kwaliteit een impuls te geven. Op terreinen als watermanagement, complexe stedenbouwkundige vraagstukken, infrastructuur, landschapsarchitectuur, woningbouw, het ontwerp van ecologische structuren en herbestemmingsopgaven spelen Nederlandse architecten, ontwerpers en ingenieurs in internationaal opzicht een voorhoederol. Door middel van een geïntegreerde internationaliseringsstrategie in de AARO kan Nederland de impact vergroten van zijn investeringen in het ruimtelijke domein en tegelijkertijd de concurrentiekracht van Nederland versterken.

⁶ In *Toekomst. Scenario's voor architectenbureaus en architectenbranche* (2011) schetst de BNA vier scenario's, waarbij in elk scenario internationalisering een van de uitkomsten is om opdrachten te verkrijgen.

De raad is van mening dat de architectuursector en andere ontwerpdisciplines er internationaal minder rooskleurig voorstaan dan over het algemeen wordt verondersteld.

Tussen 2008 en 2012 heeft zich een scherpe omzetsdaling voorgedaan, kromp de werkgelegenheid van circa 19.000 werknemers (plus zzp'ers) naar 9.000 in 2012 en zijn veel bureaus afgeslankt tot eenmansbedrijven.⁷ Deze terugval kan deels worden toegeschreven aan de economische recessie, maar de raad ziet ook meer structurele problemen. Zo veranderde de positie van de architect in ontwerp- en bouwprocessen en vragen de professionalisering en innovatie van het opdrachtgeverschap aandacht en zorg.

Mede door de Europese regelgeving is de competitie veranderd en zullen architecten steeds meer internationaliseren. Bureaus melden via de online enquête dat zij hierbij vaak praktische problemen ondervinden van communicatieve (taalbarrières), juridische en administratieve aard. Studenten worden tijdens hun opleiding onvoldoende voorbereid op deze praktische kant van een internationale beroepspraktijk.

Niettemin zijn er internationaal wel degelijk in het oog springende successen op diverse terreinen in het ruimtelijke domein. Zo kreeg Francine Houben met Mecanoo onlangs de prestigieuze opdracht om de New York Public Library te renoveren. Het internationaal opererende bureau had zich op dit terrein al bewezen in Washington en Birmingham. Ook Nederlandse landschapsarchitecten weten belangrijke buitenlandse opdrachten te verwerven, zoals West 8 in New York, Melk in Las Vegas, LOLA landscape architects in Duitsland en OKRA in Athene.

De raad wijst erop dat veel van deze bureaus vaak zijn gestart in de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw, toen er in Nederland een experimenteel en uitdagend ontwerpklimatee heerste. Mede ondersteund door de economische hoogconjunctuur en een goed functionerende culturele infrastructuur werden ontwerpexperimenten destijds daadwerkelijk gerealiseerd. Nederland functioneerde daardoor als *show case* en als magneet voor buitenlandse bureaus, buitenlandse studenten en stagiairs, hetgeen het architectuurklimaat rijk en divers maakte.

De culturele infrastructuur voor architectuur, met daarin onder meer ruimte voor instellingen, een stimuleringsfonds, festivals, een postacademische opleiding en ondersteunende instelling, is na 2013 sterk gewijzigd. De nieuwe basisinfrastructuur stimuleert kruisbestuivingen tussen de verschillende disciplines, maar daarmee is de zichtbaarheid van de architectuurdiscipline verminderd.

⁷ Opstap naar een betere toekomst, sectorplan architectenbureaus 2014-2016.

De raad juicht de cross-over van digitale cultuur, architectuur en vormgeving onder de noemer van de creatieve industrie toe; hij pleit er tegelijkertijd voor om de ontwerpende disciplines in het ruimtelijke domein te erkennen door de herkenbaarheid ervan te versterken.

Om een positie in het internationale netwerk te behouden en uit te bouwen, is het zinvol om lessen te trekken uit de succesfactoren die in de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw ertoe hebben bijgedragen dat de Nederlandse architectuur een hoge vlucht nam, en deze lessen mee te nemen in het nieuwe beleid voor internationalisering in relatie tot de AARO. De raad denkt hierbij aan promotie van Nederlandse ontwerpers en het stimuleren van opdrachtgeverschap. Daarnaast wijst hij op het belang van een breed gedragen architectuurbeleid.

De maatschappelijke opgaven van dit moment vragen om betrokkenheid van diverse ministeries: IenM, vanwege de wateropgave en infrastructurele projecten; VWS, vanwege de opgaven in de zorgsector; Buitenlandse Zaken, vanwege de culturele profilering en humanitaire agenda; Defensie, vanwege de herbestemming van hun erfgoed; Binnenlandse Zaken, vanwege de huisvestingsopgave. Een breed gedragen actieagenda voor nationale ontwerpogaven heeft ook potentie en relevantie voor een ambitieuze internationale agenda.

Vraag 2: welke profielen van het Nederlands ontwerp zijn van internationale waarde?

Uit de online enquête en gesprekken die de raad met het veld heeft gevoerd, komt het beeld naar voren dat de Nederlandse architectuur zich internationaal in het bijzonder kan onderscheiden op de profielen betaalbare woningbouw & herbestemming; watermanagement; utiliteitsbouw voor zorg, onderwijs en ouderen.

Betaalbare woningbouw & herbestemming

In Nederland is in de vorige en deze eeuw veel ervaring opgebouwd met de ontwikkeling van nieuwe stedelijke gebieden. Verstedelijking vraagt wereldwijd aandacht en is onderwerp van talrijke conferenties en tentoonstellingen. Het thema staat ook al geruime tijd op de agenda van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, dat inhaakt op de UN Habitat met deelname aan 'UN-Habitat's Global Network of Urban Planning and Design Labs'. Ook de Internationale Architectuur Biënnale van Rotterdam (IABR) agendeert de wereldwijde verstedelijking in relatie tot

maatschappelijke thema's, zoals veiligheid, energietransitie en duurzaamheid.

In het verlengde van haar programmering organiseert de IABR internationale werkgroepen met ontwerpers op locaties in het buitenland.

De Nederlandse ervaring met de aanpak van volkshuisvesting en de realisatie van sociale, betaalbare woningen biedt kansen voor internationale deelname en doorontwikkeling. In snelgroeiende economieën is er behoefte aan grootschalige, kwalitatief goede woningbouw voor een groeiende, kapitaalkrachtige middenklasse.

Verder ziet de raad kansen in de herbestemmingsagenda, waarbij in onbruik geraakte gebouwen, bijvoorbeeld op kantoren- en industrieterreinen, worden herbestemd en door middel van architectonische interventies worden herontwikkeld. Met name in opkomende economieën zijn de afgelopen decennia in hoog tempo steden opgetrokken en productiesites gecreëerd. Op veel plekken is al zichtbaar dat deze op grote schaal in onbruik raken en leeg komen te staan – bijvoorbeeld in China, maar ook bij eerder ontwikkelde industriële gebieden in Afrika. De herbestemming en aanpassing van deze gebouwen en stadsdelen zijn een opgave waaraan Nederlandse ontwerpbureaus kunnen bijdragen.

Watermanagement

Watermanagement is voor deltagebieden zoals Nederland een belangrijk thema. Langlopende projecten als 'Ruimte voor de rivier' en de studie 'De adaptieve dijk' trekken internationaal de aandacht, ook door de integrale aanpak waarbij ingenieurs, architecten en landschapsarchitecten samenwerken.⁸ Een voorbeeld van een internationale uitrol hiervan is de opdracht aan architectenbureau KuiperCompagnons om het concept van 'Ruimte voor de rivier' uit te werken voor de Poolse rivier de Warta.

In de nieuwe wateragenda (2016-2021) wordt gesteld dat Nederland de veiligste delta in de wereld moet zijn. Alle mogelijke watervraagstukken staan in ons land op de agenda; projecten als 'Ruimtelijk ontwerpen met water' (2005-2008) en 'Ruimte voor de rivier' (2006-heden) getuigen daarvan. Nederlandse ingenieurs en ontwerpers bewijzen dat technische eisen voor het waterbeheer samengebracht kunnen worden met programma's die de ruimtelijke inrichting en ruimtelijke kwaliteit van

⁸ Ruimte voor de rivier: www.ruimtevoorderivier.nl; De adaptieve dijk: www.bna.nl/onderzoeks-project/de-adaptieve-dijk

een gebied verbeteren, onder meer door de inzet van architectuur, kunst en landschapsarchitectuur.

Als resultaten daarvan zien we in Nederland nieuwe woonvormen, hybride landschappen en duurzame recreatiegebieden ontstaan.

De Branchevereniging voor Nederlandse Architectenbureaus (BNA) promoot op basis van de verdiensten op dit terrein Nederlandse architecten in het buitenland. Dat dit thema veel kansen biedt voor Nederlandse ontwerpteam bewees ook de 'Rebuild by Design'-competitie in 2013-2014 naar aanleiding van de orkaan Sandy in de Verenigde Staten. Drie van de zes winnende teams waren van Nederlandse origine: ZUS en De Urbanisten, OMA en Royal HaskoningDHV en het Interboro Team met onder andere Bosch Slabbers, H+N+S Landschapsarchitecten, Palmbout Urban Landscapes, TU Delft en Deltares. Daarnaast wijst de raad op projecten die in ontwikkeling zijn, zoals 'Public Energy River' van bureau Krill in Bandung (Indonesië) en het meerjarige, ontwerp onderzoek naar het effect van klimaatveranderingen op snelgroeiende Afrikaanse steden aan de kust en in de delta.⁹

Utiliteitsbouw voor zorg, onderwijs en ouderen

Nederlandse ontwerpers onderscheiden zich ook op thema's die samenhangen met veranderende opvattingen over zorg, onderwijs en werk. Al geruime tijd is er, onder meer via het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, aandacht voor zorgarchitectuur - waaronder ook de architectuur voor ouderenhuisvesting valt - met de relatief nieuwe Hedy D'Ancona prijs voor excellente zorgarchitectuur. Deze prijs is ingesteld voor gebouwen met een vernieuwend zorgconcept, waarbij stedenbouw, tuin- en landschapsarchitectuur, architectuur en/of interieurarchitectuur het zorgconcept ondersteunen. De prijs ging onder meer naar de Veilige Veste in Leeuwarden (opvang van meisjes die gedwongen werden tot prostitutie) en recentelijk naar Xenia, een hospice voor jongeren in Leiden.

De centrale gedachte is dat de ontwerpdisciplines een bijdrage kunnen leveren aan de verbetering van zorg en onderwijs. Zo komen nieuwe opvattingen over de kwaliteit van leeromgevingen tot uitdrukking in het ontwerp en materiaalgebruik in schoolgebouwen. Goede voorbeelden hiervan zijn MBO-College Zuid in Amsterdam, Gilde Opleidingen in Venray en de St. Michaëlschool van De Zwarte Hond in Rotterdam.

⁹ www.nleworks.com/case/african-water-cities-project/

Ook maatschappelijk gevoelige vraagstukken over bijvoorbeeld de zorg voor demente ouderen worden met behulp van proeftuinen en interdisciplinaire ontwerpteams onderzocht. Zo ondersteunt het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie projecten voor zorginstellingen, waarbij ontwerpers samenwerken met wetenschappers en professionals in de zorg aan concrete ruimtelijke oplossingen en/of prototypes voor objecten die de omgeving van mensen met dementie verbeteren.

Vraag 3: wat is de meerwaarde van export en import van kennis en vakmanschap voor het Nederlandse werkveld en de urgente (internationale) maatschappelijke opgaven?

De export en import van kennis voor het Nederlandse werkveld begint al bij de architectuuropleidingen. Het aandeel buitenlandse studenten op de hogescholen, academies en technische universiteiten groeit de laatste jaren sterk, nu de opleidingen Engelstalige programma's aanbieden en de ambitie hebben om internationaal georiënteerde ontwerpers op te leiden.¹⁰

De gevarieerde studentenpopulatie heeft tot gevolg dat Nederlandse ontwerp bureaus ook buitenlandse stagiairs aan zich binden. Het is in deze sector een beproefde route om via hen een basis in het buitenland op te bouwen. Buitenlandse studenten blijven na afronding van hun opleiding vaak verbonden met Nederland, nodigen bij terugkeer in hun land van herkomst Nederlandse bureaus uit om samen te werken, publiceren of organiseren congressen en tentoonstellingen over Nederlandse architectuur.

In het verlengde hiervan benadrukt de raad het belang van kennisuitwisseling, ook met het oog op vernieuwing van de architectuurtheorie, architectuurkritiek en reflectie op architectuur. Wanneer er de komende jaren sprake is van een economische *upswing* in de sector, hetgeen de prognose is van brancheorganisaties¹¹, dan is het volgens de raad belangrijk om de groei ook te ondersteunen met publicaties, congressen en tentoonstellingen die de Nederlandse kennis en vakmanschap etaleren en bevorderen.

Vraag 4: welke instrumenten moeten worden ingezet om kansen te benutten?

De raad heeft slechts een beperkt beeld van de behoeften in het veld gekregen.

¹⁰ Uit monitoring van de BNA blijkt dat de omzet van toonaangevende, Nederlandse ontwerpers tot 90% afkomstig is uit buitenlandse opdrachten. Bureaus met een internationale oriëntatie lijken beter te herstellen na de economische crisis van 2010. Sinds 2011 voert de BNA daarom een internationaliseringsprogramma.

¹¹ Opstap naar een betere toekomst, sectorplan architectenbureaus 2014-2016

Het is daarom raadzaam een uitgebreidere behoefteanalyse te laten uitvoeren door Het Nieuwe Instituut en brancheorganisaties als BNO, BNA en BNI, in samenwerking met het College van Rijksadviseurs. Hierbij kan bijvoorbeeld de recent gepubliceerde studie van Bureau Urbanos naar ondernemerschapservaringen van ontwerpers in het buitenland als basis dienen.¹²

De raad proeft in het veld de behoefte aan praktische ondersteuning op juridisch gebied, onder meer bij visa, belastingen of aansprakelijkheid. Daarnaast heeft het veld platforms, spreekbuizen, aanspreekpunten en bemiddelaars nodig; hier in Nederland, maar ook in het buitenland, via de diplomatieke posten. Uit de gesprekken en de online enquête spreekt een grote waardering voor de bemiddelaars die ter plekke actief zijn in een buitenlands netwerk en behulpzaam kunnen zijn om de regel- en wetgeving in het buitenland te doorgronden. Het Nieuwe Instituut heeft onlangs de opdracht gekregen om voor de creatieve industrie internationaliseringsactiviteiten te coördineren. De raad vindt het belangrijk dat het instituut goede contacten opbouwt en voeling houdt met de buitenlandse posten.

Ook de mogelijkheid om kennis te kunnen nemen van potentiële prijsvragen, nieuwe projecten en aanbestedingen helpt bureaus die internationaal actief willen worden. Veel bureaus merken op dat een gemis aan kennis over het reilen en zeilen in andere landen de samenwerking kan frustreren.

In gesprekken en de online enquête zijn veel suggesties gedaan om de internationale uitwisseling te bevorderen:

Kennisuitwisseling

- Op elkaar aansluiten van (online) platforms met nieuws, databanken, tips, prijsvragen, informatie over regelingen, wet- en regelgeving, honoraria, contractvormen, et cetera.
- Organisatie van vakinhoudelijke seminars, fora en congressen met internationaal deelnemersveld.

Zichtbaarheid

- Presentatie van (jonge) ontwerpers in internationale publicaties, op internetportals, in (reizende) tentoonstellingen.
- Deelname aan internationale tentoonstellingen, zoals biënnales, beurzen en festivals.

¹² Pepijn Verpaalen, URBANOS, Buiten de Grenzen kleuren. Ontwerpers ondernemen in het buitenland, juni 2016.

Ontwerpklimaat en onderzoek

- Organisatie van zogenaamde ‘Living Labs’, bij wijze van tijdelijke ‘Urban Labs’, waarin lokale overheden/gebieden een urgente opgave voorleggen aan een internationaal multidisciplinair team met onder meer opdrachtgevers, gebruikers, ontwerpers en overheden.
- Organisatie van kleine ‘verandersessies’ in het buitenland die zich bij bewezen succes over een langere periode kunnen uitstrekken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de olievlekstrategie die tijdens de designweek in Beijing (2011) werd gehanteerd. Twee jaar later werden de geïnitieerde projecten op het gebied van onder meer luchtverontreiniging en infrastructuur uitgebreid naar andere steden/regio’s.

Bemiddeling en matchmaking

- Onderling afstemmen van bemiddelaars en belangenbehartiging.
- Contactpersonen op consulaten/ambassades, cultureel attachés op buitenlandse posten. Ambassades zijn essentiële schakels tussen de partijen, vanwege de kennis, diplomatie en ruimte om bijvoorbeeld evenementen te organiseren.
- Centraal loket voor informatie over subsidieregelingen, praktische zaken, ondersteuning, etc.

Het is volgens de raad wenselijk om bijvoorbeeld onder leiding van het College van Rijksadviseurs, Dutch Culture en Het Nieuwe Instituut met de brancheorganisaties te laten onderzoeken waarmee de strategische posten in binnen- en buitenland moeten worden toegerust om de stap over de grens te vergemakkelijken; zowel op het gebied van relaties als op het gebied van wet- en regelgeving.

Slotopmerkingen

De basis voor succes is volgens de raad een krachtig geformuleerde visie en een concreet internationaliseringsprogramma. Hij benadrukt het belang om in te zetten op een langetermijnambitie. Meerjarig, stabiel beleid biedt de sector mogelijkheden om een strategie op te bouwen en zich internationaal te profileren. De raad adviseert daarom aandacht te geven aan de volgende punten:

Herijking en profilering

De Nederlandse architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur kunnen nog altijd bogen op een sterk onderscheidend internationaal profiel, maar zijn wel toe aan herijking.

Een onderscheidend element is vanouds de integrale aanpak, waarin verbinding plaatsvindt tussen ontwerpdisciplines - met name tussen architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur. De verbinding tussen de ruimtelijke en sociale agenda verdient daarbij bijzondere aandacht. De raad moedigt de actoren binnen de Nederlandse infrastructuur aan om dit profiel gezamenlijk te herijken, bijvoorbeeld op basis van de typisch Nederlandse onderzoekende houding en *out of the box* mentaliteit. De inhoudelijke thema's die kunnen bijdragen aan het Nederlandse profiel zijn hierboven al genoemd: betaalbare woningbouw & herbestemming; watermanagement; utiliteitsbouw voor zorg, onderwijs en ouderen.

Versterking van nationale infrastructuur en samenwerking van AARO-partners

De raad pleit voor een versterking van de samenwerking tussen AARO-partners. Versnippering draagt immers niet bij aan de zichtbaarheid van de diverse programma's voor internationalisering. Door de inspanningen en het instrumentarium te bundelen, wordt het programmatische karakter versterkt. De raad adviseert organisaties die bij de AARO betrokken zijn om in overleg met *leading partners* als het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Het Nieuwe Instituut, onderwijs- en kennisinstellingen, brancheorganisaties en culturele instellingen een gezamenlijke programmering uit te werken. Kennisontwikkeling, het delen van netwerken en uitwisseling tussen verschillende sectoren zijn hierbij essentieel. AARO-programma's hebben deze potentie maar moeten daarvoor wel beter op elkaar aansluiten.

Balans en wisselwerking tussen culturele, diplomatieke en economische motieven

Een groot deel van het succes van het internationale architectuurbeleid is toe te schrijven aan de betrokkenheid van diverse ministeries. De raad wijst erop dat de balans tussen de culturele, diplomatieke en economische motieven daarbij ook belangrijk is. Economische motieven kunnen de katalysator vormen, maar uiteindelijk wint het profiel van de Nederlandse architectuur in internationaal opzicht aan kracht als er een duidelijke culturele opdracht en signatuur aan wordt verbonden.

Uit het beleidskader voor internationaal cultuurbeleid blijkt dat er financiële middelen kunnen worden ingezet om de internationalisering van de architectuursector te bevorderen. Om deze component van de AARO handen en voeten te kunnen geven, adviseert de raad om te bezien of bijvoorbeeld via het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie middelen beschikbaar gesteld kunnen worden.

Zichtbaarheid, netwerkvorming: belang van deelname aan internationale platforms

De raad benadrukt het belang om zichtbaar te zijn op internationale platforms zoals biënnales, vakinhoudelijke congressen en evenementen. Deze internationale podia spelen een belangrijke rol bij het tonen van talent en nieuwe ontwikkelingen, kennisuitwisseling, de opbouw van netwerken en het creëren van internationale bekendheid. De raad adviseert daarom te investeren in de aanwezigheid op deze podia. De rol van de buitenlandse posten is cruciaal voor initiatieven over de grens. Het verdient aanbeveling om die posten te versterken en vanuit Nederland voeling te houden met wat er daar speelt en een overzicht te krijgen van de internationale activiteiten.

Als Nederland zelf een spraakmakende *show case* is en het architectuurklimaat is hier aangenaam, verwacht de raad een positief effect van de kansen om te internationaliseren. Dat manifesteert zich niet alleen in concrete projecten, maar ook bijvoorbeeld in opleidingen, op festivals, in publicaties, debatten en de media. De raad adviseert om een sterke en aantrekkelijke thuismarkt te ondersteunen, onder meer door visionaire langlopende, ruimtelijk projecten te initiëren, waarbij ontwerpers hun meerwaarde kunnen bewijzen. De raad is ervan overtuigd dat de investeringen die onder meer via de AARO in het ruimtelijke domein worden gedaan, bijdragen aan de realisatie van internationaliseringsambities die onder veel ontwerpers, architecten en ingenieurs leven.

Met vriendelijke groet,

Joop Daalmeijer
Voorzitter

Jeroen Bartelse
Directeur

Bijlage 1

Biografieën leden adviescommissie

Tom Avermaete is hoogleraar methoden & analyse (TU Delft). Hij is gespecialiseerd in naoorlogse stedelijke architectuur in westerse en niet-westerse contexten. Hij is ook redacteur van OASE Tijdschrift voor Architectuur, van de Journal of Architectural Education en van het Jaarboek Architectuur in Nederland.

Arzu Ayikgezmez studeerde architectuur aan de Universiteit Stuttgart. In 2008 richtte zij bureau Vitibuck Architects op. Zij geeft regelmatig les aan de Academie van Bouwkunst in Tilburg en aan de TU Delft. Ayikgezmez was voorzitter van de commissie Internationale Projecten bij het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

Dick van Gameren is hoogleraar architectonisch ontwerpen (TU Delft). Sinds 2013 is hij partner bij architectenbureau Mecanoo. Ook is Van Gameren redacteur van *DASH, Delft Architectural Studies on Housing*. In 2007 ontving hij de Aga Kahn Award voor het ontwerp van de Nederlandse ambassade in Addis Abeba, Ethiopië.

Anne Hoogewoning studeerde architectuurgeschiedenis (UvA). Zij werkte van 2001-2011 als coördinator vormgeving en architectuur bij het Fonds BKVB en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie. In 2013 richtte zij bureau ABCultural Producers op. Hoogewoning doceert bij de Master Interieurarchitectuur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag.

Jorn Konijn is onafhankelijk curator. In 2013 was hij curator van de Architectuur Biënnale in Hong Kong/Shenzhen. In 2015 werd hij curator van de vijfde Braziliaanse Design Biënnale en in 2016 treedt hij op als curator van het culturele programma rondom de Olympische Spelen in Rio de Janeiro.

Mathias Lehner studeerde architectuur aan de Technische Universiteit van Wenen en aan de TU Delft. Hij is medeoprichter van bureau Lehner Gunther en doceert landschapsarchitectuur aan de Academie van Bouwkunst Amsterdam. Daarnaast is hij programmamanager Internationaal bij de Branchevereniging voor Nederlandse Architectenbureaus.

Ellen Schindler studeerde interieurarchitectuur aan de Willem de Kooning Academie en kunst- en cultuurwetenschappen aan de Erasmus Universiteit. Zij is partner en CEO bij bureau Kossmann.dejong. Daarnaast doceert zij ondernemerschap aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag en aan de Design Academy te Eindhoven.

Gerrit Schilder studeerde interieurarchitectuur aan de Constantijn Huygens Academie en architectuur aan de Academie van Bouwkunst in Rotterdam. Van 2003 tot 2009 was hij voorzitter van de beroepsvereniging van Nederlandse interieurarchitecten. In de jaren '90 werkte hij bij Neutelings Riedijk en Mecanoo. Hij is eigenaar en medeoprichter van SchilderScholte architecten.

Bijlage 2

Online enquête

1. Wat is uw motief om in het buitenland te willen werken?
(economisch, culturele uitwisseling, sociaal-maatschappelijk, vakinhoudelijk, etc.)
2. Is het volgens u gangbaarder geworden dat ontwerpers een internationale oriëntatie hebben? Worden ontwerpers in de opleiding voldoende voorbereid op een internationaal speelveld?
3. Met welke (ruimtelijke) thema's worden Nederlandse ontwerpers gewoonlijk geassocieerd in het buitenland?
De top drie.
4. Wordt het werk van uw bureau geassocieerd met aan Nederland verbonden thema's?
5. Is het belangrijk dat in Nederland (showcase) projecten worden gerealiseerd, die belangstelling van buitenlandse opdrachtgevers trekken? Zo ja – met welke projecten/opgaven kan Nederland zich profileren?
6. Is het volgens u een gunstig ontwerpklimaat, inclusief ruimte voor debat en reflectie, van belang om de aandacht van buitenlandse professionals en opdrachtgevers te trekken? Zo ja/nee – waarom?
7. Welke thema's zijn in internationaal opzicht volgens u urgent om – bijvoorbeeld in opleidingen – aandacht aan te besteden?
8. Wat houdt volgens u de zogenaamde 'Dutch Approach' in?
9. Wat kunnen Nederlandse ontwerpers leren van werken in een internationale context?
10. Is het volgens u belangrijk om in Nederland een aanspreekpunt te hebben voor internationale contacten? Zo ja, welke activiteiten zou een dergelijk aanspreekpunt moeten ontwikkelen?
11. Welke drempels komt u tegen op weg naar een internationale portefeuille? Hoe kunnen deze worden weggenomen?
12. Wat kan de Nederlandse overheid doen om de Nederlandse ontwerpcultuur zichtbaar(er) te maken in het buitenland?
(faciliteren, initiëren, stimuleren, etc.)
13. Hoe komt uw bureau aan opdrachten in het buitenland? (delegaties, eigen initiatief, op uitnodiging, matchmaking)
14. Welk podium is goed voor ontwerpers om zich in het buitenland te manifesteren? (beurzen, biënnales, festivals, tijdschriften, etc.)
15. Wat zou u de raad nog willen meegeven voor zijn advies?

De volgende bureaus hebben de enquête ingevuld:

AKKA Architects, Archis, Artgineering, Archiprix, Bergplaats, Casanova-Hernandez architecten, Design Erick van Egeraat BV, De Kort Van Schaik, gmp do Brasil – von Gerkan Marg und Partner (Rio de Janeiro), Hulshof Architecten, Dok architecten, Gutundgut B.V. , Institute for Housing and Urban Development Studies, INTI (International New Town Institute), Jaap Bakema Study Centre, KCAP Architects&Planners, Krill architecture, onderzoek, stadsontwerp, LINT landscape architecture, LOLA landscape architects, Mei architects and planners, MORE Architecture, NEXT architects, OKRA, Ole Bouman (Shekou Design Museum, Shenzhen, China), One Architecture, Powerhouse Company, RAAAF [Rietveld Architecture-Art-Affordances], SO-IL, Temp.architecture, The Cloud Collective Civic, UNStudio, VenhoevenCS architecture+urbanism, Urbanos, We love the city.